

Aleksandar Životić

JUGOSZLÁVIA KÜLPOLITIKÁJA A HIDEGHÁBORÚ IDEJÉN – A FELBOMLÁS EGYIK OKA?

A hidegháború éveiben a jugoszláv állam fejlődésének egyik legfontosabb sajátossága az aktív és sokoldalú külpolitika volt. A maga összetettségével ez a külpolitika igyekezett reflektálni minden olyan tényezőre, amely sorsdöntő hatással lehetett az ország jövőre nézve. Ezért felvetődik a kérdés: befolyásolhatta-e és ha igen, milyen módon ez a külpolitika a jugoszláv állam felbomlását a 20. század utolsó évtizedében?

A szovjet modell, a szakítás és a Nyugat felé fordulás évei

A második világháború végén Jugoszlávia új külpolitikai kihívások előtt találta magát. A háború utáni első éveket a jugoszláv állam és társadalom erőteljes szovjetizációja jellemezte, s ez jelentős mértékben vonatkozott a jugoszláv külpolitikára is. A világháború befejeződése után a jugoszláv államot és társadalmat eluraló szovjet befolyás meglátszott a szocialista társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok létrehozásának teljes programján. A szovjet modell kiépítése együtt járt a szovjet külpolitikai kurzus hű követésével is. Hasonlóképpen, a jugoszláv hadsereg a szovjet minta alapján szerveződött és szovjet fegyverzettel és eszközökkel volt felszerelve. Sok jugoszláv tiszt járt szovjet katonai iskolákba és a szovjet tanácsadók megtalálhatóak voltak a jugoszláv hadsereg minden parancsnoki szintjén, egységében és intézményében. A jugoszláv fegyveres erők felépítésének kérdésében gyakran került sor kisebb vitákra a jugoszláv és a szovjet fél között. Az összetűzés 1948 nyarán tetőzött. A két párt-nomenklatúra közötti összetűzés hamarosan párt-, majd államközi összecsapássá vált Jugoszlávia és a Szovjetunió, valamint annak szövetségesei, a Kominform-országok között. A konfliktus egyik következménye a szovjet katonai segítség leállítása és az instruktorok visszavonása volt. A szovjet segítség

elmaradása és a fejlett hazai hadiipar hiánya a jugoszláv hadsereget igen súlyos helyzetbe hozta. Ráadásul a határincidensek elszaporodása a Kominform-országokkal, valamint a nagyarányú szovjet katonai jelenlét a Jugoszláviával szomszédos államokban felidézte a katonai intervenció veszélyét. A Kominform-konfliktus megszakította a jugoszláv külpolitika addigi vonalát, így a nemzetközi kapcsolatok „szovjet látásmódját” és a jugoszláv–bolgár–albán integráción alapuló Balkán-föderáció előkészítését. Ez visszatükröződött Jugoszlávia nemzetközi helyzetén, különösen a kelet-európai szocialista országokhoz való viszonyán. Az izoláció nehéz éveinek 1951-től kezdődően a nyugati államokkal való fokozatos kapcsolatépítés vetett véget. A nyugati államokkal való intenzív együttműködésnek, különösen a NATO katonai terveibe való egyfajta bekapcsolódásnak megvolt a maga regionális dimenziója, amely megnyilvánult a Jugoszlávia, Törökország és Görögország közötti Balkán-paktumban (1953) – amely aztán a jugoszláv-szovjet kapcsolatok normalizálódásának és a tagállamok közötti vitáknak a következtében fokozatosan degradálódott, majd teljesen kimúlt.

Ilyen körülmények között Jugoszlávia a keleti és a nyugati blokk között találta magát. Mindkét oldalhoz fűzték érdekek és szükségletek, ugyanakkor mindkét politikai-katonai szövetséggel kapcsolatban voltak negatív tapasztalatai. Ezért a jugoszláv külpolitika komoly dilemma elé került. Hogyan tovább? Miképp biztosíthatják a békés gazdasági, szociális és kulturális fejlődéshez szükséges feltételeket? Milyen módon segíthetik azt az országot, amely a háború idején súlyos pusztításokat élt meg, amelynek a szovjet blokád további súlyos károkat okozott, s amely a gyors ipari fejlődés ellenére gazdasági és társadalmi nehézségek egész sorával küszködött?

A szocialista internacionalizmus balkáni keretei

A jugoszláv, bolgár és albán kommunisták között intenzív együttműködés vette kezdetét a világháború végén. Bulgária háborús kiugrása után, 1944 szeptemberében a bolgár egységek részt vettek Dél-Szerbiának és Macedóniának a német megszállók alóli felszabadításában, majd 1944–45 fordulóján az I. Bolgár Hadsereg a jugoszláv egységek oldalán harcolt a szerémségi fronton. Az albán kommunistákkal és népfelszabadító hadsereggel való kapcsolatok már 1941 közepén létrejöttek, amikor a jugoszlá-

vok missziót küldtek az albán partizánerők vezérkarához. A jugoszláv partizánvezetés a sikerekhez szükséges katonai segítséget biztosította az albán partizánok számára, az albán egységek pedig részt vettek Koszovó, Metohija és Délnyugat-Szerbia felszabadításában.

Külön problémát jelentett azonban, az elérhető jugoszláv források alapján ítélve, Albánia helyzete a tervezett szövetségben, a Balkán-föderációban. A jugoszláv kommunisták tervei szerint Albánia a leendő föderáció harmadik tagállama lett volna. Ebben a kérdésben vita volt a szovjetek és a jugoszlávok között: a szovjetek szerint előbb Jugoszláviát és Albániát kell egyesíteni, s csak azután szövetségre lépni Bulgáriával. Ioszif Viszszarionovics Sztálin egy ízben – nem ismerve az albán pártvezetésen belüli viszonyokat – egyszerűen azt javasolta Milovan Đilasnak, hogy Jugoszlávia „nyelje le” Albániát. De kezdetben sem a szovjet-jugoszláv, sem a jugoszláv-albán kapcsolatokat nem befolyásolták lényegesen ezek a koncepcionális különbségek. A háború utáni első években a szovjetek a jugoszlávokon keresztül tájékozódtak az albániai viszonyokról. A jugoszlávok arra törekedtek, hogy mind szorosabban magukhoz kössék az albán kommunista vezetést. Ez nem volt lehetséges a szovjet párt- és állami csúcs, mindenekelőtt Sztálin tudta és támogatása nélkül. Enver Hoxha albán vezető moszkvai látogatását kétszer is elhalasztották, amíg Josip Broz Tito jugoszláv kormányfő a Sztálinnal és a szovjet vezetéssel való 1946. május 27-i találkozásán meg nem kapta a szovjet egyetértést az effajta akciókhoz. A jugoszláv és a szovjet delegációk moszkvai megbeszélésén Sztálin gyakorlatilag teljes mértékben engedélyezte Titónak a beavatkozást az albán párt ügyeibe. Az albániai jugoszláv politikai beavatkozás nyílt lehetősége, illetve Sztálin és a szovjet pártelit ehhez adott támogatása lényegében precedens-jelentőségű volt a kölcsönös kapcsolatok megromlását illetően. Hoxha 1947-es moszkvai látogatása pedig véget vetett a jugoszláv közvetítésnek a szovjet-albán kapcsolatok terén, lecsökkentette a jugoszláv befolyást Albániában, s elindította a jugoszláv-albán kapcsolatok megromlásának folyamatát.

Tito Moszkvából való hazaérkezése után került sor Hoxha régóta várt belgrádi útjára. E látogatás során, amely 1946. június 23-tól július 2-ig tartott, elmélyítették a két állam szövetségét. Már a két állam Barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződésének aláírásával (Tirana, június 9.) megnyílt az út a mélyebb jugoszláv befolyás előtt. A

Hoxha és Stanoje Simić jugoszláv külügyminiszter által aláírt szerződés politikai és diplomáciai együttműködést irányzott elő, valamint közös védekezést egy harmadik állam katonai támadása esetén. A szerződés lehetővé tette a szorosabb államközi együttműködést, sőt, az albán belügyekbe való beavatkozást és Jugoszlávia politikai gyámkodását Albánia felett, főleg a nemzetközi kapcsolatok tekintetében. A jugoszláv kommunista vezetés nagy figyelmet szentelt az albán kapcsolatnak, amit érzékletesen mutat az a tény, hogy a jugoszláv pártvezetőségben az albán kommunistákkal való kapcsolattartás felelőse maga Aleksandar Ranković, a Jugoszláv Kommunista Párt második embere volt. A jugoszláv befolyás különösen jól megmutatkozott Sejfulla Maleshovának az albán vezetésből való eltávolításakor. Akkoriban ugyanis mind jugoszláv, mind szovjet oldalról gyakran érte bírálat az albán kommunisták fiatal vezérét, Hoxhát. Ezért Koci Xoxe-t nyilvánvaló jugoszláv támogatással megválasztották az Albán Kommunista Párt Központi Bizottságának szervezőtitkárává, majd az AKP KB 5. plénumán (1946. február 21.) Maleshovát Nyugat-barátnak bélyegezték és kizárták a Politikai Bizottságból – jóllehet korábban az Albán Népköztársaság nemzetközi elismertetéséért kitartóan küzdő Fan Noli pravoszláv püspök titkára volt. Lényegében Xoxe volt a jugoszlávok favoritja az albán pártvezetésben és rajta keresztül érvényesültek a különféle belgrádi elvárások és tanácsok.

A jugoszláv és a bolgár kommunisták közötti kapcsolatok lényegesen különböztek a jugoszláv-albán relációtól. A jugoszláv-bolgár viszonyt meghatározta a második világháború alatti jugoszláviai bolgár megszállás súlyos öröksége. Jóllehet a harcok záró szakaszában a bolgár egységek már az antifasiszta koalíció oldalán harcoltak, a Bulgáriához, így a bolgár kommunistákhoz való viszony csak lassan és nehezen változott. A jugoszláv pártelit számára további problémát jelentett, hogy Bulgáriában még megoldatlan volt az államforma kérdése (1946-ig fennállt a monarchia), bizonytalan volt a hadsereg káderpolitikája és a kommunista párt hatalmi helyzete. Ugyanakkor a jugoszláv vezetés minden nehézség ellenére arra törekedett (nem megbontva a kommunista mozgalmon belüli egyensúlyt és szovjet befolyást), hogy segítse a bolgár kommunistákat a hatalom megszerzésében és az egypárti politikai monopólium kiépítésében. Sztálin és Tito az 1946. május 27-i tárgyalásokon megvitatta a jugoszláv-bolgár viszonyt is. Egyetértettek abban, hogy a bolgár helyzet még bizonytalan,

ezért Tito egyelőre elvetette a föderáció lehetőségét, Sztálin pedig azt szorgalmazta, hogy a jugoszlávok mindenben támogassák a bolgár kommunistákat. Az is problémát jelentett a kétoldalú viszonyban, hogy Bulgáriával még nem volt aláírva a békeszerződés.

1947 folyamán a jugoszláv és a bolgár kommunisták, s egyben a két állam közötti kapcsolatok egyre jobbak lettek. A Bolgár Kommunista Párt társadalmi helyzete és hatalmi pozíciója megerősödött, ellenfeleiktől mindinkább megszabadultak, s 1947. február 10-én Párizsban aláírták a békeszerződést. A békekonferencián a jugoszláv delegáció (másoknak is példát mutatva) Bulgária helyzetének javítására törekedett, s igyekezett mérsékelni a Bulgáriával szemben támasztott jóvátételi és területi követeléseket. Hamarosan sor került a két állam közötti legmagasabb szintű tárgyalásokra, amikor 1947. július 30. és augusztus 1. között Tito Bledben fogadta a Georgi Dimitrov által vezetett bolgár párt- és állami küldöttséget. Tárgyaltak a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok fejlesztéséről, a vámunió előkészítéséről, Jugoszlávia pedig lemondott a békeszerződésben neki megítélt 25 millió dolláros bolgár jóvátételről. Valamivel később, 1947. november 27-én Evkszinográdban pedig aláírták a két ország Barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződését, amely a politikai és diplomáciai kooperáció mellett előírányozta a közös katonai védekezést egy harmadik állam támadása esetén. A szerződés megkötése volt a csúcspontja Jugoszlávia és Bulgária egymáshoz való közeledésének, amely folyamatnak a két kommunista párt volt a kezdeményezője és a legfőbb támogatója. De a szerződés megkötése egy olyan pillanatban történt, amikor már láthatóvá váltak a közelgő Kominform-konfliktus baljós árnyai. Ezért a szerződés végül nem mutathatta fel azokat az eredményeket, amelyeket kezdetben mind a jugoszláv, mind a bolgár oldal remélt.

A jugoszláv befolyás Albániában különösen jól látszott a pártszervezés terén. Nagyszámú jugoszláv pártinstruktor dolgozott azon, hogy összhangba hozza az AKP szervezeti felépítését a JKP struktúrájával. Ezekben a pártinstruktoroknak a munkamódszerei, beavatkozásuk az albán pártéletbe mintegy bevezetésül szolgáltak az 1948-as konfliktushoz. De eleinte az albán pártszervezet fejletlensége és a fiatal pártvezetők politikai tapasztalatlansága megnyitotta az utat a jugoszláv befolyás előtt. Az albán párt követte az „idősebb fivér”, a jugoszláv párt példáját, így a belgrádi befolyás napról napra nőtt. Az albán kommunisták vezére, Enver Hoxha

ekkoriban nem titkolta lelkesedését Jugoszlávia és annak vezetője, Josip Broz Tito iránt, s különösen hálás volt a békekonferencián adott jugoszláv segítségért. A két párt-nomenklatura közelsége (amely időnként a jugoszláv gyámság kontúrait öltötte) jellemző volt az államközi kapcsolatok legkülönbözőbb aspektusaira. Különösen jól látszott ez katonai téren. Mindjárt a második világháború végeztével a jugoszláv hadsereg, jóllehet maga sem volt irigylésre méltó helyzetben, magára vette az albán hadsereg megszervezésének és felszerelésének kötelezettségét. 1948-ig nagyszámú tankot, tüzérségi eszközt, hajót, gyalogsági fegyvert, muníciót, műszaki és hírközlési felszerelést adtak át. Jugoszlávia szerezte be Franciaországban az albán hadseregnek szánt teherautókat, sok instruktor dolgozott az albán hadsereg kiképzésén, s többszáz albán tiszt tanult a jugoszláv katonai iskolákon. A gazdasági együttműködés szintén „egyirányú” volt. Jugoszláv szakemberek részt vettek az albán gazdasági tervezésben és iparfejlesztésben, a bányakincsek feltárásában, s Jugoszlávia sok gépet s élelmiszert küldött. Tárgyaltak a valutaunióról, létesült közös bank és több vegyesvállalat, s tervezték utak, vasút és kikötő építését a két állam közötti jobb összeköttetés megteremtése céljából. A gazdasági együttműködés mégsem hozott komolyabb eredményeket, részben az albán piac igényei, részben az irreális tervek és az albán gazdasági lehetőségek és hatékonyság túlértékelése miatt. Jelentős volt a kulturális és oktatási együttműködés is. Albán diákok sokasága tanult Jugoszláviában a hazai diákokkal azonos feltételek szerint. Jugoszláv sportolók és kulturális-művészeti társulatok gyakran vendégeskedtek Albániában.

Koszovó-Metohija és a jugoszláviai albánok helyzete a kölcsönös kapcsolatok külön problémáját képezte. A koszovó-metohijai, kelet-montenegrói és nyugat-macedóniai albánok a második világháború idején aktívan, katonailag is támogatták a német megszállókat és szövetségeseiket. A felhalmozódott feszültségeket nem lehetett megoldani a gyors államközi közeledéssel, mert a kommunisták befolyása a jugoszláviai albánok között csekély volt. Ráadásul az albán párt- és államvezetés arra törekedett, hogy a jugoszláviai albánokat az albán állam felé orientálja. Éppen az albán többségű jugoszláv területek esetleges Albániához csatolása képezte a leendő konfliktus egyik okát. A jugoszláv pártvezetés dilemma előtt állt: előbb csatolják át ezeket a területeket és azután hozzák létre a föderációt, vagy a fennálló határokkal alkossák meg a föderációt? Végül

az utóbbi álláspont győzött, mivel az volt az uralkodó nézet, hogy az új szocialista föderációban a határoknak úgysem lesz jelentőségük.

A nyílt konfliktus 1948 közepén robbant ki. Már márciusban visszavonták a jugoszláv katonai tanácsadókat, s hamarosan következett az éles politikai vita, majd a határincidensek sorozata végig az albán–jugoszláv határon. Mindennek okai különfélék voltak, s már az együttműködés idején felhalmozódtak. De az biztos, hogy a jugoszláv–albán viszony megromlásában fontos szerepe volt a megerősödött albániai szovjet befolyásnak, valamint annak, hogy az albán vezetés és különösen Hoxha a szovjet kapcsolatot önállóan, a jugoszláv közvetítés nélkül akarta igénybe venni. Így a jugoszláv befolyás lecsökkent, s a szoros együttműködés helyébe nagyon gyorsan a politikai és határfeszültségek léptek – amelyek aztán az évek hosszú során át jellemezték a jugoszláv–albán viszonyt.

A jugoszláv–bolgár kapcsolatok a jugoszláv–albánokénál valamivel kevésbé voltak intenzívek. De a jugoszláv kommunisták komoly ideológiai és propaganda-tevékenységet fejtettek ki, hogy támogassák a bolgár kommunisták hatalomért vívott harcát. A legnagyobb figyelmet a pártközi kapcsolatokban a föderáció létrehozását célzó megbeszéléseknek szentelték. Erről élénk eszmecsere folyt az együttműködés teljes időszaka alatt. A megbeszélések intenzívebbek lettek, miután a bolgár kommunisták hatalma 1947-ben megszilárdult, de a következő évi Kominform-konfliktusig nem vezettek érdemi eredményre. Mindenesetre a megbeszélések komolyságát mutatja, hogy a föderális berendezkedésről kilenc különböző tervzet létezett. A Balkán-föderáció létrehozását célzó munkát azonban (a bulgáriai politikai kiforratlanság mellett) régi határviták is nehezítették. Kérdéses volt Vardar-Macedónia státusza, amelyet a háború idején Bulgária tartott megszállás alatt, valamint a boszilevgrádi és caribrodi (dél-szerbiai) járások helyzete. Másfelől a jugoszlávok a bulgáriai Pirin-Macedónia helyzetét kérdőjelezték meg, azt követelve, hogy egyesítsék azt a vardari területekkel. A bolgár és a jugoszláv pártvezetés tehát ugyanazon dilemma előtt találta magát. A régi területeiket megtartva lépjenek egymással föderációra, vagy saját területeik egy részéről lemondva és azokból egy kisebb új egységet (a macedón köztársaságot) létrehozva alkossák meg a föderációt? Ez a probléma nem oldódott meg, jóllehet intenzív megbeszélések folytak a kérdésről egészen 1948-ig. Ugyanakkor mindkét oldalon egyre inkább dominánssá vált az az álláspont, hogy

határváltozás nélkül kellene belépni az új föderációba – amelyen belül a határoknak úgysem lesz jelentőségük. Ezeket a vitákat súlyos történelmi örökség terhelte, magukban hordozták a későbbi eszkaláció elemeit, s nem is oldódtak meg a Jugoszlávia és a Kominform-országok közötti konfliktus kirobbanásáig.

A két fél törekedett a gazdasági együttműködés fejlesztésére is. De reálisan nézve azt mondhatjuk, hogy a kölcsönös politikai jóindulat ellenére hiányoztak a feltételek a két ország szorosabb gazdasági integrálásához. Két fejletlen agrárgazdaságról volt szó, igen gyenge ipari háttérrel, szinte teljesen azonos termékszerkezettel, ráadásul a jugoszláv gazdaság súlyos háborús pusztításokon esett át, ezért ezekben az években valójában az újjáépítés kihívásaival nézett szembe. Így a gazdasági együttműködés – bár egészen 1948-49 fordulójáig, a kétoldalú kapcsolatok redukálásáig törekedtek a fejlesztésére – nem hozta meg a remélt eredményeket és nem érte el a két állam politikai együttműködésének az intenzitását.

A jugoszláv kommunistáknak a bolgár kollégáik számára adott, a hatalom megszerzését segítő támogatás külön formáját képezte a katonai és kulturális-oktatási kooperáció. Sok bolgár tisztjelölt tanult a jugoszláv katonai iskolákon, aminek az adott jelentőséget, hogy a háború utáni első években a bolgár kommunisták befolyása a hadseregben gyenge volt, ezért szükségük volt egy új, marxista szellemű tiszti generációra. Ezért a hallgatók a szakképzés mellett ideológiai képzést is kaptak. Másfelől a békeszerződés aláírása után a bolgár légierő átadta a jugoszlávoknak azokat az eszközöket, amelyek tartását a békeszerződés tiltotta. Ily módon a jugoszláv légierő 291 harci és iskolagépet kapott, ami jelentős minőségi ugrást jelentett számára. Hozzáálltak a két repülőipar közötti együttműködés fejlesztéséhez (bár azok már nem hoztak komoly eredményeket), sok bolgár pilóta-jelölt tanult a jugoszláv hadiiskolákban (az albánok után ők voltak a legtöbben a külföldiek közül), s közös haditervek készültek arra az esetre, ha háborúra kerülne sor Görögországgal. De a katonai együttműködés minden formája megszakadt 1948 nyarán, a Kominform-konfliktus kirobbanásakor.

A jugoszláv egyetemeken nagyszámú bolgár diák tanult, akik a szaktárgyak mellett ideológiai tárgyakat is hallgattak. Ez erősítette a kommunisták befolyását a fiatal bolgár értelmiségben, a népesség azon részében, amelynek kulcsszerepe kellett hogy legyen a marxista eszmék ter-

jesztésében. Ez fontos feltétele volt a jövőbeni kommunista befolyás biztosításának. Egyidejűleg, a reciprocitás jegyében jugoszláv diákok tanultak Bulgáriában. Kialakult a kulturális-művészeti együttműködés, s létrejött több közös társaság, amelyek élénk propaganda- és publicisztikai tevékenységet folytattak mindkét országban. A két állam szorosabb összekapcsolódása érdekében tervezték a kulturális kooperáció további intenzifikálását, de ehelyett a kulturális kapcsolatok is teljesen megszakadtak a Kominform-konfliktus kitörése után. Hasonlóan a gazdasági együttműködéshez, a kulturális kooperáció esetében is egy kölcsönös, de megkésett kezdeményezésről volt szó, amely a két szomszédos állam közötti kapcsolatok erősítését célozta – csak hogy a kulturális kapcsolatok elmélyítésének kezdetén már megkezdődött a politikai és ideológiai összeütkezés.

A két ország szerteágazó kapcsolatrendszere 1948-ban teljesen összeomlott, amikor kiélesedett Jugoszlávia és a többi kommunista állam vitája, Bulgária pedig csatlakozott a jugoszláv kommunisták bírálóihoz. A kibontakozó jugoszláv-bolgár viszály okait mégsem szűkíthetjük le egy következményre, a Kominform-konfliktus egyszerű reflexiójára. Ezek az okok a régóta halmozódó feszültségekben rejlettek, amelyeket súlyos történelmi örökség terhelt a régi politikai és területi viták miatt. S ezek az ellentétek az első adandó alkalommal kitörtek és a tradicionális etnikai és politikai tartalom mellett ideológiai tartalommal is feltöltődtek. Az intenzív együttműködés tehát ezúttal is hamar éles szembenállássá változott, amelyet egészen az 1950-es évek közepéig, a kapcsolatok normalizálásáig gyakori határincidensek kísértek.

Az elnem-kötelezettség útján

A 20. század második felében a jugoszláv külpolitika egyik alapvető doktrinális sajátossága az elnem-kötelezettség volt. A blokkoktól való távolgástartás politikája, valamint a tartózkodás attól, hogy csatlakozzanak valamelyikükhöz a hidegháborús csatározások során, jól felismerhető vonása volt mindenféle jugoszláv bilaterális és multilaterális politikai, katonai, gazdasági és kulturális aktivitásnak. Azonban az egyik legfontosabb, és közel sem megoldott kérdés a historiográfiában az, hogy melyek voltak az alapvető okok és érvek az effajta tartós külpolitikai útválasztás mel-

lett? Különböző szerzők különböző aspektusokból szemlélve ezt a problémát különböző válaszokat adnak. Az elérhető források jellege és mennyisége miatt egyelőre nem adható egyértelmű válasz azoknak a kérdéseknek a sokaságára, amelyek az elnem-kötelezett mozgalom létrejöttével kapcsolatosak, valamint azzal, hogy Jugoszlávia miért választotta magának ezt a külpolitikát, továbbá hogy Jugoszlávia (és elnöke, Josip Broz Tito) milyen szerepet játszott a mozgalom keletkezésében. Ezért a jugoszláv elnem-kötelezettségi politika okait az új jugoszláv állam és társadalom genezisében kell keresnünk, valamint azokban a problémákban, amelyek a második világháború végétől, az új társadalmi rendszer bevezetésétől az elnem-kötelezett mozgalom születéséig jellemezték Jugoszláviát. Az elnem-kötelezett államok politikai, gazdasági, kulturális és katonai együttműködése szintén jól reprezentálja a mozgalom létrehozásának és Jugoszlávia csatlakozásának okait.

A jugoszláv államot és társadalmat, magát a külpolitikát is, 1945-48 között a szovjet modellhez való közeledés és igazodás jellemezte. A Szovjetunióval és szövetségeseivel való fájdalmas szakítás után Jugoszlávia teljes izolációba került. 1948-50 között, amikor kapcsolatot teremtettek a nyugati államokkal, különösen az Egyesült Államokkal, Jugoszlávia olyan külpolitikai irányt keresett, amely biztosíthatja számára a függetlenségét és a Szovjetuniótól való distanciát – ugyanakkor biztosíthatja a szocialista rendszer fennmaradását és azt is, hogy ne süllyedjenek bele a nyugati befolyási övezetbe. Az Egyesült Államokkal és a nyugati hatalmakkal 1951-ben megkötött gazdasági és katonai segély-egyezmények, a következő években aláírt gazdasági megállapodások, valamint a NATO védelmi rendszerébe való közvetett bekapcsolódás (az 1953-as jugoszláv–görög–török paktum révén) előhívta a nyugati világba való beilleszkedés kérdését – ami viszont magától értetődően felvetette a belső berendezkedés kérdését is. A két tömb közé szorult és a függetlenség biztosítékait kereső Jugoszlávia az ENSZ fórumain kísérelte meg formálni a saját új külpolitikáját, s az ENSZ-ben keresett magának a lehetőségek szerint minél kedvezőbb helyzetet.

Nehéz lenne megmondani, hogy melyik volt az a pillanat, amikor Jugoszlávia először lépett fel az elnem-kötelezettség híveként. Az első lépésnek valószínűleg azt tekinthetjük, amikor Jugoszlávia az ENSZ Közgyűlésén nemmel szavazott abban a kérdésben, hogy az ENSZ-csapatok

átléphetik-e a 38. szélességi kört Koreában (1950). Ha figyelembe vesszük, hogy Jugoszláviával együtt voksolt India, Libanon, Szaúd-Arábia és Jemen, Indonézia pedig tartózkodott, akkor ezt a szavazást tekinthetjük az elnem-kötelezettség első, korai manifesztálódásának. A koreai háború mindenestre komoly változásokat hozott a jugoszláv külpolitikában. A mind gyakoribb érintkezések az ENSZ Biztonsági Tanácsában India és Egyiptom képviselőivel növelték a jugoszlávok érdeklődését a volt gyarmati országoknak az antikolonializmussal, a kollektív biztonsággal és a gazdasági együttműködéssel kapcsolatos véleménye iránt. Az események egyik tanúja és részese, Leo Mates szerint éppen ebben az időszakban jöttek létre a jugoszláv-indiai-egyiptomi kooperáció alapjai. Minthogy Sztálin halála után csökkent az országra nehezedő szovjet nyomás, a nyugati viszont nőtt, Jugoszlávia mindinkább törekedett a volt gyarmatokkal való együttműködésre, hogy távol tarthassa magát a két tábor tömbmodelljétől. Leo Mates szerint a jugoszláv diplomaták már 1952 végén olyan instrukciókat kaptak, hogy erősítsék a kapcsolatokat azokkal az afroázsiai államokkal, amelyek a jugoszlávhoz hasonló álláspontokat vallanak. Ezek világos jelei voltak a nemzetközi kapcsolatok eurocentrikus nézőpontjától való eltávolodásnak és a globális szempontokhoz való közeledésnek. Ezzel egyidőben a jugoszláv sajtó mind többet írt az antikolonializmus kérdéseiről és a frissen felszabadult államok fejlődéséről. Az USA kezdetben meglehetősen negatív és bizalmatlan módon (ami csak lassan változott) szemlélte az elnem-kötelezettek politikáját, a szovjetek pedig Sztálin haláláig lényegében érdektelenül figyelték (hogy aztán támogassák, kezdetben kevésbé, később komolyabban). Mindazonáltal a jugoszláv vezetők nyilvános fellépéseiken többször hangoztatták az elnem-kötelezett politika szükségességét.

Az elnem-kötelezettség felé fordulásnak nemcsak politikai okai voltak, hanem gazdasági háttere is. Jugoszlávia akkoriban még mindig agrárország volt, gyengén fejlett és teljesen még újjá sem épült iparral. Olyan körülmények között, amikor a szovjetek nem támogatták a jugoszláv nehézipar fejlesztését, az igényes nyugati piacokon pedig nehéz volt elhelyezni a jugoszláv termékeket, Jugoszlávia olyan piacokat keresett, ahol termékei versenyképesek lehettek. A szinte teljesen agrárjellegű, ipari kapacitással alig-alig rendelkező afrikai és ázsiai országok ilyenek voltak, s ezt a lehetőséget a jugoszlávok igyekeztek is kihasználni. Hosszú távon

ez az együttműködés segítette a jugoszláv gazdasági fejlődést és önerőre támaszkodást, miáltal az ország megszabadulhatott a külső hitel- és segély-függéstől.

Az elnem-kötelezettség felé fordulásban fontos szerepe volt a katonai tényezőnek. A katonai aspektus, a dolgok természeténél fogva, szublimálta a külpolitikai törekvések politikai és gazdasági aspektusát. A két katonai tömbtől való távolságtartás, valamint a domináns katonai szövetségekkel való békés egymás mellett élés politikája kedvezően befolyásolta a nemzetbiztonságot. Ily módon igyekeztek megteremteni az ország biztonságos környezetét, preventív eszközökkel, a kisebb államok szuverenitásának és függetlenségének elvei és gyakorlata melletti következetes kiállással. Másfelől a jugoszláv hadiipar a második világháború után, különösen a szovjet fenyegetés éveiben nagy fejlesztésen esett át, s ennek a hadiiparnak a termékei elhelyezhetők voltak azon harmadik világbeli országok piacán, amelyeknek nem volt saját hadiiparuk, sem elég pénzük a drága amerikai vagy szovjet fegyverek beszerzésére, s független külpolitikájuk miatt ingyen sem kaphattak katonai felszerelést. Így a jugoszláv fegyverexport már 1953-ban megjelent (kezdetben csak kisebb könnyűfegyver-szállítmányokkal) a Közel-Keleten. Eleinte szégyenlősen, később mind agresszívan, de a hadsereg lett a jugoszláv elnem-kötelezettségi politika egyik meghatározó tényezője.

Kulturális és vallási értelemben Jugoszlávia és a frissen felszabadult államok között fontos kapcsolatot képeztek a jugoszláv muzulmánok. Ezen kapcsolat megalapozásában jelentős szerepe volt az Iszlám Vallási Községnek, amely a kalifátus megszüntetése után (1923) az egyiptomi egyetemekre küldte a diákjait. Hasonlóképpen, a jugoszláv muzulmánok delegációinak zarándok-úttjai a közel-keleti államokba a vallási mellett elősegítették a politikai kontaktusok megteremtését is. Az Iszlám Vallási Község és a jugoszláv pártállami vezetés érdekei átfedték egymást, így az iszlám közösség igen fontos szerepet játszott a Jugoszlávia és a közel-keleti államok közötti szorosabb kapcsolatok megteremtésében – jóllehet a ma elérhető források alapján ezt a szerepet még nem lehet teljesen rekonstruálni.

Két nagy katonai-politikai szövetség közé szorulva, instabil nemzetbiztonsági helyzetben, Olaszországgal határvitában állva, gazdaságilag fejletlenül, élén a modern szocialista társadalmat valamiféle liberalizáció-

val megteremteni akaró vezetéssel, Jugoszlávia az elnem-kötelezettség politikája mellett döntött. Persze egy sor objektív és szubjektív akadály állt annak útjában, hogy meghaladják a blokk-megosztottságot és a nemzetközi élet eurocentrikus szemléletét, de a jugoszláv külpolitika kreatórainak határozottsága és meggyőződése amellet, hogy a függetlenség megóvásának egyetlen módja az elnem-kötelezettség, döntő hatással volt a politikai irányválasztásra.

A jugoszláv–egyiptom–indiai kooperáció gyorsabb fejlődése 1954-ben kezdődött. Ebben a jugoszláv diplomáciának jelentős szerepe volt. Külön impulzust és sajátos arculatot adott a gyorsabb kapcsolatépítésnek és a jugoszláv aktivitásnak Tito elnök agilitása és személyes diplomáciája. A kapcsolatok fejlesztésének karaktere és dinamikája eltérő volt India és Egyiptom esetében: a jugoszláv vezetés kezdetben az indiai (és burmai), később az egyiptomi kapcsolatot részesítette előnyben.

A kapcsolatok fejlesztésében kulcsfontosságú esemény volt Tito indiai és burmai látogatása 1954-55 fordulóján. Jugoszláv szemszögből nézve ez az út kiemelt jelentőségű volt egy olyan ország tapasztalatainak a megismerésében, amely elsőként proklamálta az elnem-kötelezettség politikáját, s amelynek gazdag tapasztalatai voltak a függetlenség védelmében és a saját, önálló külpolitikai alapelvek kidolgozásában. Fontos volt az út abban a tekintetben is, hogy meghatározzák a közös érdekeket, valamint a két állam közötti különbségeket és azok áthidalásának módját. A főleg gazdasági és társadalmi tekintetben megmutatkozó különbségek ellenére Tito a hasonlóságok és a közös érdekek hangsúlyozására törekedett a jövőbeni együttműködést jobb megalapozása érdekében. Az út során Tito állandóan hangoztatta a tömbökön kívüli és elnem-kötelezett államok további összekapcsolódásának és szélesebb egységfrontjának a szükségességét. Nem egyszerűen a bilaterális kapcsolatok erősítéséről volt szó, hanem arról, hogy kedvezőbb bilaterális alapokat teremtsenek a különböző államok egységéhez – ezt a titói törekvést tolmácsolták egyfajta „harmadik tömb” létrehozási kísérletének. Tito és Javaharlal Nehru indiai miniszterelnök tárgyalásai mély nyomot hagytak a jugoszláv külpolitikán. Tito számára azonban az is világossá vált, hogy Nehru politikai víziói az ázsiai térségre korlátozódnak. A Közel-Kelet és Észak-Afrika hatalmas térségei a maguk antikolonialista mozgalmaival kívül estek Nehru politikai látókörén. Ezért Tito különös figyelmet fordított Egyiptomra,

mint a Közel-Kelet vezető államára. Egyiptomon mint regionális vezetőn keresztül lehetett szorosabb kapcsolatra lépni az arab világgal, s ezáltal közvetve, az arab és afrikai államok erősebb csoportján át összekapcsolódni az India által vezetett ázsiai tömörüléssel.

1955. február 5-én a szuezi csatornán áthaladó Galeb nevű hajóján, hazatérőben az indiai és burmai útvjáról, Tito találkozott Gamel Abdel Nasszer egyiptomi állam- és kormányfővel. Előzőleg fontos szerepet játszott a szorosabb jugoszláv-egyiptomi kapcsolatok létesítésében a fiatal és agilis kairói jugoszláv nagykövet, Marko Nikezić, akinek sikerült közelebbi kapcsolatba kerülnie az akkor még szintén fiatal és frissen hatalomra került Nasszer alezredessel. Hosszú és tartalmas beszélgetéseik során Nasszer érdeklődött a jugoszláv forradalmi tapasztalatok, gazdasági és szociális reformok, katonai fejlesztések iránt, nem titkolva a jugoszláv külpolitikát és Tito személyét illető csodálatát. A szuezi ügyben, a csatorna-övezetből való brit katonai evakuáció kérdésében kifejtett egyre erősebb brit nyomás közepette, s akkoriban még tartva a Szovjetuniótól is, Nasszer arra törekedett, hogy közeledjen Jugoszláviához, amelyben egy új külpolitikai irány megteremtésének mintáját látta. Másfelől Nikezić érzékelve az egyiptomi külpolitikai problémákat és az elnem-kötelezettség irányában mind erősebb jugoszláv aktivitást, utat tört a jugoszláv politika és gazdaság számára Egyiptom felé, s közvetve, rajta keresztül a gyarmatosítóktól szabadulni akaró egész arab világ irányába.

A megbeszélések során Tito tájékoztatta Nasszert az ázsiai tapasztalatairól, s szinte teljes egyetértésre jutottak a tömbön kívüliség és a dekolonizáció kérdéseiben, valamint az egész nemzetközi kapcsolatrendszer karakterének megítélésében. A két vezető ezen első találkozója nem volt hosszú időtartamú, de sorsdöntő hatással volt az államközi együttműködés egész későbbi menetére. Nikezić jelentései révén Tito már korábban is rendszeresen értesült Egyiptom belső helyzetéről és külpolitikájáról, de nem mondhatnánk, hogy különösebb figyelmet szentelt volna az országnak. De Nehru világos álláspontja az indiai külpolitikai érdeklődés lehatároltságáról, valamint Nikezić jelentései, amelyeket Tito az ázsiai út során is megkapott, módosították a jugoszláv álláspontot és elfogadták Nasszer ajánlatát a találkozóra. S ez a találkozó radikálisan megváltoztatta a helyzetet. Titót lenyűgözte Nasszer határozottsága és energikussága, Nasszernek pedig imponált Tito forradalmi tapasztalata és nemzetközi látás-

módja, a világproblémákkal kapcsolatos érzékenysége. A két elnök közeli kapcsolata jelentős impulzust adott a jugoszláv-egyiptomi kooperáció fejlődésének. Tárgyaltak a gazdasági kérdésekről is, amelynek során Nasz-szer kiemelte Egyiptom függő helyzetét Nagy-Britanniával és Franciaországgal szemben, illetve a saját, önálló gazdasági bázis megteremtésének a fontosságát. Élénken érdeklődött a jugoszláv tapasztalatok iránt, mert a jugoszláv államosításokat igen hatékornak értékelte a külföldi gazdasági befolyás felszámolásának tekintetében. A tárgyalások ezen epizódjával a jugoszlávok, és személyesen Tito, talán gyakorolhattak valamilyen hatást a szuezi csatorna államosítására.

Akkoriban, az 1952-es egyiptomi forradalom után erősödőben voltak az egyiptomi-indiai kapcsolatok is. Fontos lépést jelentett az elnem-kötelezett mozgalom létrejöttében a bandungi konferencia (1955. április 18–24.) amelyen 29 afrikai és ázsiai állam határozottan állást foglalt a blokkpolitikával szemben. Tito és Nehru következő, jugoszláviai találkozója (1955. június 30. – július 7.), valamint Tito etiópiai (1955. december 10–24.) és egyiptomi (1955. december 28. – 1956. január 6.) útjai szintén jelentős hatással voltak az együttműködés fejlesztésére. A többnapos jugoszláv-egyiptomi tanácskozásokon, különösen a két elnök találkozóin, világossá vált a globális nemzetközi helyzet és a kétoldalú kapcsolatok hasonló megítélése, s a tárgyalások az álláspontok kölcsönös közeledésének jegyében zajlottak. Egyetértésre jutottak a tömbön kívüli államok széles frontjának szükségességét illetően, s elutasították a katonai szövetségek létrehozását célzó törekvéseket a Közel-Keleten. Elhatározták a kölcsönös katonai, gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztését, s ebből a célból a megfelelő delegációk cseréjét. Fontos aspektusát képezte a találkozóknak a két elnök személyes viszonya: közelségük, kölcsönös tiszteletre épülő jó kapcsolatuk több mint nyilvánvaló volt. Ez a teljes nyíltsággal megmutatkozó személyes diplomácia sajátos szint kölcsönzött a jugoszláv-egyiptomi kapcsolatoknak.

A jugoszláv elnöknek az indiai és egyiptomi vezetőkkel folytatott első tárgyalásai után létrejöttek a megfelelő alapok a kapcsolatok elmélyítéséhez. A következő szakaszt a háromoldalú találkozó jelentette – az előző bilaterális tanácskozások csak prelúdiumként szolgáltak a közös fellépéshez. 1956 első felében a háromoldalú találkozó előkészítése volt a kontak-

tusok fő témája. A jugoszláv-szovjet viszony 1955-56-os, Hruscsov belgrádi és Tito moszkvai útját kísérő javulása pozitív hatással volt az elnem-kötelezettségek kapcsolataira, csakúgy mint (a Ciprus miatt amúgy is görög–török vitáknak kitett) Balkán-paktumtól való fokozatos jugoszláv eltávolodás. Ez az eltávolodás egyben a nyugati hatalmakkal való együttműködés fokozatos csökkenését is jelentette, ami nagyobb manőverezési teret nyitott Belgrád előtt az elnem-közelezettség építésében.

Az ötvenes évek közepén a jugoszláv törekvések elsősorban a külpolitika átorientálásához és a külügyi prioritások újra-definiálásához kapcsolódtak. A vezetés egyértelműen deklarálta saját hosszútávú elkötelezettségét az arab világgal, Indiával és a tömbön kívüli afrikai és ázsiai országokkal való kapcsolatok fejlesztésére, miután normalizálták a jugoszláv–szovjet viszonyt 1955-56 folyamán. A keleti blokkal való kapcsolatok rendezése lehetővé tette a nyugalmat a határokon, s megszüntette az állandósult feszültség és a fegyveres fenyegetettség állapotát. Az általános külpolitikai átorientálódás keretében, amely Tito indiai és egyiptomi útjaival kezdődött, Nasszer jugoszláviai látogatásával folytatódott, s a Tito, Nehru és Nasszer brioni hármas találkozóval (1956. július 18–19.) érte el az egyik első csúcspontját, Jugoszlávia megváltoztatta a Balkán-paktum jellegét. Belgrád fokozatosan leépítette az Ankarával való együttműködést, minthogy Törökországnak egészen másféle érdekei voltak a Közel- és Közép-Keleten. Görögországgal viszont intenzívek maradtak a kapcsolatok, mivel a dekolonizációt, a béke megőrzését és a közel-keleti biztonság megteremtését illetően hasonlóak voltak a jugoszláv és a görög álláspontok. Ilyenformán az új jugoszláv külpolitikai doktrínában a Balkán-paktum korlátozott jelentőséggel bírt, korlátozottabbal, mint létrehozásának idején. Ezért Belgrád arra törekedett, hogy a paktum keretében folytatott háromoldalú együttműködést bilaterális kooperációkkal váltsa fel. Így kívánta védeni érdekeit a Balkánon, lehetőség szerint nem károsítva a nyugati szövetségesekkel való viszonyt, illetve szélesítve saját manőverezési terét az afroázsiai térséggel való kapcsolatépítésben. Egyidejűleg végbement bizonyos fokú elfordulás az USA-tól és a NATO-tól, ami pozitívan hatott a Szovjetunióval való viszony rendezésére.

Az arab világgal való kapcsolatok erősítését a jugoszláv-izraeli viszony romlása kísérte. Nem szakadt meg ugyan a politikai és gazdasági együtt-

működés, de jelentősen redukálódott, s ez a trend folytatódott egészen 1967 nyaráig, a diplomáciai kapcsolatok megszakadásáig, ami az arab államok elleni izraeli támadás és Jugoszláv elítélésének volt a következménye. Az új jugoszláv külpolitika miatt megromlottak a kapcsolatok Nagy-Britanniával és Franciaországgal is. Bár a politikai, gazdasági és katonai kooperáció alapjai ezekkel az államokkal fennmaradtak, a történetek diplomáciai következményei elég sokáig, egészen Jugoszlávia felbomlásáig érezhetők voltak.

A jugoszláv elnem-kötelezettség alapvonásai és bizonyos szovjet törekvések, amelyek a „harmadik világba” való politikai, gazdasági és katonai behatolást célozták, átfedtek egymást. Ezáltal a jugoszláv külpolitika új kurzusa, együtt a kétoldalú kapcsolatok normalizálását célzó kölcsönös szándékkal, maga is hozzájárult a szovjet-jugoszláv közeledéshez 1955-56-ban. De ez a közeledés nem tompíthatta az 1956 novemberi magyarországi szovjet intervenció miatti vitát, amely aztán egy újabb (1958-ban kulminálódó) szovjet-jugoszláv összecsapásba torkollott. Az újabb közeledést pedig, amely az 1960-as évek elején ment végbe, az 1968-as csehszlovákiai intervenció törte meg, amelyet Jugoszlávia szintén elítélt.

Az amerikai-jugoszláv kapcsolatok viszont bizonyos mértékig erősödtek a szóban forgó események idején, mivel részlegesen átfedtek egymást a jugoszláv és az amerikai vélemények és törekvések számos globális krízis kezelésében. Másfelől a viszonyt megterhelte az amerikai katonai és gazdasági segélyek leállítása 1957-ben, jöllehet azok más formában folytatódtak.

Európai kereteket keresve

A csehszlovákiai szovjet intervenció, a közel-keleti változások, a mind gyakoribb válságok a „harmadik világban” új kihívásokat jelentettek a jugoszláv külpolitika számára. Tito új diplomáciai offenzívát indított. A mélyülő gazdasági válsaggal küzdő ország az európai integráció felé fordult, s az újonnan létrehozott Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) keretében próbált támaszt keresni a saját politikájához. Az elnem-kötelezettek mozgalmának belső konfliktusai, Tito betegsége és halála (1980), az afganisztáni szovjet intervenció, a permanens közel-keleti krízis, valamint a jugoszláv társadalmon belüli mélyülő gazdasági és szo-

ciális feszültségek leszűkítették a jugoszláv külpolitikai tevékenység spektrumát. Az egyes antikolonialista és forradalmi mozgalmaknak nyújtott segítség mindinkább politikai kárt okozott Jugoszláviának, s kiváltotta a nagyhatalmak gyanakvását a jugoszláv külpolitika valódi és proklamált céljai iránt.

A jugoszláv külpolitika posztulátumai visszahatottak a belső folyamatokra is. A délszláv muzulmánok nemzetként való alkotmányos meghatározásának egyik oka a muzulmán országokkal, azon belül főleg az arab államokkal fenntartott kapcsolatrendszer volt. A szélsőséges emigráció a maga jugoszláviai akcióihoz erős támaszt talált egyes államokban, főleg Ausztriában és Nyugat-Németországban. Az amerikai titkosszolgálatoknak a jugoszláv belviszonyokkal foglalkozó egyes elemzései pedig már az 1960-as években Jugoszlávia összeomlását jósolták.

A hidegháború vége, a szocialista keleti blokk összeomlása és Németország egyesítése radikálisan megváltoztatta Jugoszlávia külpolitikai helyzetét. Az ország, amely csaknem fél évszázadon át a két szembenálló tömb közötti egyensúlyozásra alapozta külpolitikáját, elvesztette addigi geopolitikai jelentőségét. Súlyos gazdasági és társadalmi helyzetében, határozott politikai támasz nélkül, ellenséges külső környezetben Jugoszláviának nem volt esélye a fennmaradásra. A kisebb etnikai konfliktusokat kívülről szisztematikusan bujtogatták és tüzelték. Egyszerűen szólva: Jugoszláviának többé nem volt geopolitikai jelentősége, ezért a nagyhatalmak elvesztették érdekeltségüket a délszláv állam megőrzésében, s átengedték az országot a saját belső konfliktusainak.

S itt mindjárt felvetődik a nagyjelentőségű történelmi kérdések egész sora. A jugoszláv krízist gyakran még mindig nem a tudományos szempontok és kritériumok alapján közelítik meg. Az elsődleges források hozzáférhetetlensége, valamint a még nagyon is jelenlévő szubjektív és emocionális szemléletmód számos, korántsem megoldott historiográfiai kérdést vet fel. Melyek voltak Jugoszlávia véres felbomlásának okai? Hogyan és miért esett szét az ország? Milyen és mekkora része volt az összeomlásban a külső erőknek? Befolyásolta-e a hidegháború turbulens éveiben folytatott jugoszláv külpolitika a nagyhatalmak viselkedését és szerepét később, a jugoszláv krízis sorsdöntő pillanataiban?

Irodalom

- Anikejev, A. Sz.: *Kak Tito ot Sztalina usel: Jugoszlavija, SZSZSZR i SZSA i nacsalnji period holodnoj vojni (1945–1957)*. Moszkva 2002.
- Bekić, D.: *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama, 1949–1955*. Zágráb 1988.
- Bogetić, D.: *Jugoslavija i Zapad, 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO – u*. Belgrád 2000.
- Bogetić, D.: *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*. Belgrád 2006.
- Edemskij, A. B.: *Ot konflikta k normalizaciji. Szovjetszko-jugoszlavszkije odnosenyija v 1953–1956 godah*. Moszkva 2008.
- Gibianszkij, L. Ju.: *Szovjetszkij Szojuz i Novaja Jugoszlavija*. Moszkva 1987.
- Girenko, Ju. Sz.: *Sztalin-Tito*. Moszkva 1991.
- Laković, I.: *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*. Podgorica 2006.
- Lis, L. M.: *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat*. Belgrád 2003.
- Mates, L.: *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Belgrád 1976.
- Pelikán, J.: *Jugoslávie a východní blok 1953–1958*. Prága 2001.
- Petković, R.: *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet. Spoljna politika Jugoslavije 1945–1985*. Zágráb 1985.
- Petranović, B.: *Balkanska federacija 1943–1948*. Belgrád 1991.
- Petranović, B. – Dautović, S.: *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje, 1945–1948. Iskustvo «narodne demokratije» kao partijske države*. Belgrád 1994.
- Petranović, B.: *Jugoslavija na razmeđu (1945–1950)*. Podgorica 1998.
- Petranović, B.: *Velika skizma: Csetrdesetosma*. Podgorica 1999.
- Rubinstein, A.: *Yugoslavia and Nonaligned World*. Princeton 1970.
- Štrbac, C.: *Svedočanstva o 1948. Fragmenti za istoriju*. Belgrád 1989.

(A konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata – fordította Juhász József)